

О.А.Стишов

АКТУАЛІЗОВАНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Східнослов'янські мови кінця XX – початку XXI ст. як динамічні й відкриті системи постійно зазнають змін, удосконалюється, водночас перебуваючи в стані іманентної стабільності, цілісності. Особливо відчутні кількісні та якісні перетворення засвідчено на лексичному рівні, що виступає найбільш рухливим у мовах. Переважно це характерно для періодів трансформацій спільнот, коли відбуваються істотні перетворення в державно-політичному устрої країн, посилюються рефлексії над мовою спілкування. Тому закономірно предметом дослідження лінгвістів на цьому часовому зрізі є виникнення інновацій, відродження, деідеологізація та пасивізація певних шарів лексики, творення і становлення термінів із різних галузей знань, різноманітні семантичні модифікації слів, розвиток і вживання так званих “внутрішньомовних запозичень” і їх дифузія в літературну мову (колоквіалізмів, діалектизмів, професіоналізмів, субстандартних лексичних одиниць), активізація словотворення, інтенсивне входження й адаптація та унормування нових іншомовних слів, стильові й стилістичні видозміни лексичних одиниць тощо.

На жаль, поки що в сучасному слов'янському мовознавстві недостатньо уваги приділено студіюванню слів, що перебували на периферії лексико-семантичних систем мов, а нині відродилися з тих чи тих причин і досить активно функціонують, здебільшого ставши ядерними компонентами. Бракує ґрунтовних комплексних робіт із цієї проблеми. До того ж, відсутні праці, присвячені компаративному вивченню названих одиниць у східнослов'янських мовах. Звідси мета статті – провести порівняльний аналіз актуалізованої лексики основних тематичних груп у сучасних українській і російській літературних мовах.

Проблема ревіталізації, або відродження слів, у сучасній лінгвістиці не нова. Частково її торкалися в своїх працях переважно східнослов'янські мовознавці – Ю.Шевельов (Шерех), О.Тараненко, О.Муромцева, Л.Струганець, Л.Мацько, М.Дудик, Г.Скляревська, Л.Ферм, О.Дуліченко, Л.Катлінська, Н.Черникова, О.Лукашанець та ін. Серед дослідників далекого зарубіжжя, які побіжно висвітлювали аналізовану тему, варто назвати Т.Шиппан.

У сучасному мовознавстві поки що немає єдиної назви для слів, які після тривалої перерви знову повертаються в широкий ужиток. Такі лексичні одиниці називають *відродженими* (Ю.Шевельов), *реактивованими* (Л.Мацько, М.Дудик), *ревіталізованими* (Т.Шиппан, А.Капуш), *внутрішніми входженнями*, або *внутрішніми неологізмами* (Д.Мазурик), *актуалізованими словами* (Л.Ферм, О.Дуліченко, Н.Черникова, Л.Струганець). Останній термін, як нам видається, найбільш вдалий і відбиває сутність названого явища.

До актуалізованої лексики ми, услід за Н.Черниковою [4, с. 72], відносимо саме той корпус системного словникового запасу національної мови, що охоплює відносно невелике число лексичних одиниць, які, потрапляючи в соціально значущі контексти, є в певний історичний період комунікативно релевантними й, отже, високочастотними в мовленнєвій практиці. Такі слова характеризуються рухом від периферії до ядра, набуттям функціональної активності й засвідчують перегруповування словникового складу сучасних української і російської літературних мов. Російський лінгвіст Н.Черникова навіть запропонувала для номінування цих одиниць новий термін – *актуалема* [4, с. 72].

Актуалізовані лексичні одиниці виступають номінаціями понять, явищ, реалій, що були не прийнятними для радянської ідеології або не відповідали офіційним стандартам того часу.

Серед головних причин постання названого явища варто розрізнати як спільні для порівнюваних мов, так і відмінні. До перших, як нам видається, належать: а) повернення до активного вжитку слів і термінів разом із реаліями й поняттями, які ними позначено, оскільки останні набули значної ваги, стали ключовими в Україні й Російській Федерації в пострадянську добу (пор.: укр. *ринок, приватний, державність, інфляція, дотація*; рос. *рынок, приватизировать, державность, инфляция, дотация*); б) процеси деатеїзації спільнот і намагання відродити нормальне релігійне життя, віру в Бога (укр. *Господь, Трійця, Спаса, Успіння, біблія, храм, хрещення, причастя, рукоположення/рукопокладання*; рос. *Господь, Троица, Спас, Успение, библия, храм, крещение, причастие, рукоположение*); в) відновлення прихованих або незаконно забутих у радянську добу правдивих віх, моментів, епизодів, діячів історії українського і російського народів, нерідко навіть перебільшена опoетизація і героїзація їх (укр. *тризуб, усуси, упівець*; рос. *андреевский флаг, трехцветный флаг, дворянство*); г) відчутна зміна мовних смаків та моди на певну лексику в пострадянську добу (укр. *наразі, навзаєм, відсоток*; рос. *лавка, бомж, приватизироваться*); ґ) розширення сфери стилістичного використання слів, які в радянський період маркувалися як рідковживані, архаїчні, застарілі тощо (укр. *наклад “тираж”, людність “сукупність людей, які мешкають на земній кулі, у якій-небудь країні, регіоні тощо”, число “номер газети, журналу, альманаху і т. ін.”*, *достойник “особа, яка має вищий духовний, військовий чин або займає керівну урядову посаду”, буцегарня, урядовець, благодійність, злука*; рос. *Дума, думец, господин, госпожа, сударь*); д) усунення негативних конотацій у багатьох із цих слів у зв’язку зі зміною соціально-історичних обставин (укр. *капіталіст, бізнесмен, націоналіст*; рос. *капитализм, бизнесмен*); е) демократизація мовних норм і кодифікації (укр. *глушник, поціновував, правник*; рос. *губернер, губернатор, патронаж*); є) реакція на засилля іншомовних слів і запозичених словотвірних ресурсів, які нерідко вживають без потреби, тобто протистояння потужним глобалізаційним впливам (укр. *крамниця* зам. *шоп, бутик*; *вимагання* зам. *рекет*); рос. *лавка* зам. *шоп, бутик*; *вымагатель* зам. *рекетир*; *представление* зам. *презентація*).

З-поміж відмінних рис актуалізації, притаманні лише українській лінгвальній практиці, виділяємо головні такі: 1) набуття українською мовою державного статусу, відродження її питомих структурно-семантичних особливостей; 2) тенденція до відновлення національної мовної ідентичності, відштовхування від російської мови, дистанціювання від неї, заміна нав'язаних російських слів, кальок із них та російських форм. Так, замість спільних із російськими лексичними одиницями або структурно близькими до них в останні десятиліття перевагу надають давно освоєним питомим словам і формам, пор.: *служувати* – *служити*, *продавчиня* – *продавиця*, *перебіг* – *хід протікання*, *соборний* – *об'єднаний* та ін., а також заміна одних запозичених слів іншими, зокрема такими, що ввійшли в українську мову безпосередньо чи опосередковано, але не через російську: *валіза* зам. *чемодан*, *мапа* зам. *карта (географічна)*, *вакації* зам. *канікули*. Як слушно зауважує О.Муромцева, спостерігається “прагнення відновити, так би мовити, українськість української мови, підкреслити її окремішність від російської ...” [2, с. 115].

Якщо порівняти всі східнослов'янські мови, то виявимо: більш інтенсивно тенденція до націоналізації (а в її річищі й до актуалізації) простежується в українській і білоруській лінгвальній практиці, ніж у російській. Це можна обґрунтувати дією передусім екстралінгвальних чинників: панівним і вільним розвитком російської мови в колишньому Радянському Союзі та бездержавним статусом, зросійщенням і утисками названих двох східнослов'янських мов. Досить слушним із цього приводу видається твердження білоруського компаративіста О.Лукашанця: “На відміну від тенденції до інтернаціоналізації, яка в цілому досить однакова для всіх східнослов'янських мов ..., тенденція до націоналізації має значно більші відмінності в цих мовах як у кількісному плані, так і в сутнісних характеристиках. Це пов'язано з особливостями не тільки пострадянського періоду розвитку і функціонування цих мов, але значною мірою і з особливостями попереднього етапу поповнення словникового складу і розвитку словотвірних систем білоруської і української мов” [1, с. 137].

Відроджені в сучасній українській і російській мовній практиці слова за своїм походженням, належністю до певних тематичних груп, активністю функціонування, а також за семантичним наповненням, стильовою і стилістичною диференціацією та особливостями лексикографічного опрацювання відзначаються неоднорідністю.

Актуалізовані слова являють собою цілі тематичні групи лексики, що, безперечно, представлені як однаковими чи близькими лексичними одиницями, так і зовсім різними. Вони мають як типові, так і нерідко відмінні у своєму складі й наповненні. Виділимо й проаналізуємо найголовніші тематичні групи актуалізованої лексики й термінології.

1. **Конфесійні** одиниці. Зібраний нами фактичний матеріал переконливо засвідчує, що серед тематичних груп актуалізованої лексики кількісно найбільшою виступає конфесійна лексика. Власне, у радянські часи, у добу панування атеїзму й переслідування та утисків церкви,

відповідний релігійний (сакральний, конфесійний) стиль в українській і російській мовах майже не функціонував, не був представлений у підручниках із стилістики. У період демократизації всього життя в СРСР (1985 – 1991 рр.) та з проголошенням Російською Федерацією й Україною незалежності, у зв'язку з розбудовою правових держав відбувається поступове віновлення релігій і церков, а відповідно відродилася і продовжує відроджуватися значна кількість релігійних слів і термінів – конфесійний стиль зайняв належне йому місце серед інших функціональних різновидів сучасних української і російської мов.

В обох порівнюваних мовах істотно переважають типові лексичні одиниці й терміни, що традиційно усталилися, як питомо слов'янського фонду (укр. *Бог-Отець, Богородиця, Різдво, Покрова собор, богослужіння, всеношна/всенічна, водосвяття, сповідь, праведник* та ін.; рос. *Бог-Отец, Богородица, Рождество, Покрова, собор, богослужение, всенощная, водосвятие, исповедь, праведник* та ін.), так і давні запозичення, здебільшого грецизми (укр. *патріарх, єпископат, митрополит, монастир, ікона, літургія, євхаристія, панахида, антимінс*; рос. *патриарх, епископат, митрополит, монастырь, икона, литургия, евхаристия, панахида, антиминс*). Звичайно, деякі відмінності в аналізованій тематичній групі існують (хоч склалися давно), проте вони незначні, пор.: укр. *Водохреще/Водохреща* (народна назва християнського свята *Святого Богоявлення, або Хрещення Господнього*), *Великдень, Проводи, каплиця* – рос. *Крещение Господне, Пасха, Радоница/Радунница, часовня* тощо.

2. **Суспільно-політичні** слова і терміни. Відзначаємо перевагу спільних лексичних одиниць, що інтенсивно функціонують в обох близькоспоріднених мовах і здебільшого виступають ключовими словами доби, пор.: укр. *губернатор, багатопартійність, фракція, державник, суверенітет, Дума, демець* та ін.; рос. *губернатор, многопартийность, фракция, державник, суверенитет, Дума, демец* тощо. Проте виділяємо й певні національні відмінності, характерні лише для сучасного українського дискурсу: *віче* “збори, зібрання, мітинг”, *зверхник* “керівник, вищий за посадою начальник; той, хто має владу”, *обіжник, винародовлення, просвітянин, урядування, перемови/перемовини* «переговори», *заєдинщик, єдинонеділимець* та ін. Пор. у контексті: *1993 року провів складні перемови з тодішнім президентом ПАР Фредеріком де Клерком про мирне передання влади темношкірій більшості. Результатом чого у 1994 р. стали перші вільні демократичні парламентські вибори на нерасовій основі (газ. «Українське слово», 24.06, 1999, с. 9); Формально на переговорах оголошено перерву. Але чи надовго і чи продовжаться перемовини взагалі? (Тел. УТ-1, 16.10.2000, 21:20); Це дає поживу заєдинщикам твердити, що за часів Київської Русі й пізніше ніякої України не було (Радіо, 08.11, 93).*

У сучасній українській мові (крім публіцистики й художньої літератури лівого спрямування) поступово втрачають чи повністю позбулися негативних, ідеологічних конотацій, нав'язаних потужною радянською пропагандистською машиною впродовж десятиліть, такі слова, як:

мазепинець, петлюрівець, махновець, бандерівець, націоналіст тощо, пор.: На університетську середу ... приїхав з Нового Ульма Степан Мудрик-Мечник, відомий **бандерівець**, з яким я познайомився на похоронах його давнього приятеля (ВК, 09.12, 97); [Возвеличмо] не партії влади чи тісі, що прагне до влади, не клану чи штучно створеного стану, а тих, що стали наступниками української державної ідеї в нашій історичній естафеті: козаки, **мазепинці**, **петлюрівці**, січові стрільці, **бандерівці**, а сьогодні – рухівці (Ч, 29.01 – 04.02, 99). У російському соціумі, а відповідно й мові, останніх років зазначені вище актуалізовані слова в переважній більшості випадків функціонують із несхвальними стилістичними ремарками, що відбито в лексикографічних працях: *националист* Полит. Неодобр. Идеология и связанная с ней политика, основанные на идее национальной исключительности и национального превосходства, подавления других наций [3, с. 497].

3. У **соціально-економічній** лексиці й термінології східнослов'янських мов помітна перевага актуалізованих лексичних одиниць здебільшого спеціального вживання. Останні, як нам видається, варто номінувати як актуалізовано-переорієнтовані. Адже їх не тільки відроджено, а й переорієнтовано на постсоціалістичні економіки із Заходу. Тому це переважно запозичені одиниці, надзвичайно важливі у період докорінних змін в економіці та господарюванні України й Російської Федерації: укр. *ринок, конкуренція, бізнес, менеджмент, маркетинг, біржа, акція, акціонер, комерція, оренда, банкір, долар*; рос. *рынок, конкуренция, бизнес, менеджмент, маркетинг, биржа, акция, акционер, коммерция, аренда, банкир, доллар*. Активізувалися назви грошових одиниць, які відродилися й широко використовуються в обігу нових незалежних держав, що виникли на теренах колишнього СРСР: *гривня, лат, лит, тенге/тенга, сом, лея* та ін., пор.: Правда, 5 квітня Нацбанк Казахстану відпустив **тенге** у вільне плавання, і Астана зняла обмеження і мито (ViCC, 11–17.06, 99); Рубль “одерев'янів”. У колишніх союзних республіках його повитісняли **гривня, лей, лит, лат, сом, тен, ларі, драм, крона...** (ViCC, 28.11. – 04.12, 98). Питомі відроджені лексичні одиниці, характерних для обох мов, представлені нечисельними прикладами: укр. *обмінник/обмінка* «пункт обміну валюти», *мінйайло*; рос. *обменник, меняла*. Засвідчено певну частину національно-специфічних актуалізованих слів, пор.: укр. *готівка, безготівка, гуртовий, гуртовик, крупногуртовик, відсоток, яточник, знижка, надвишок* (зам. *надбавка*), *скарбниця, гривня*; рос. *наличность, безнал* розм., *оптовик, оптово-розничный, крупнооптовик, обналичивание, обесценивание, недоимка*.

4. **Військова** лексика і термінологія. У російській мові відроджено лише козацьке військо та всі його структури й атрибути, а відповідно також слова й терміни (*казаки, казачество, атаман, есаул, хорунжий*), а інші військові терміни залишилися без змін (за винятком *андреевский флаг*). У мові українській актуалізовано, крім лексики козацтва (*гетьман, казаки, козацтво, отаман, осаул, хорунжий*), значну кількість традиційних одиниць (*військовик, вояк* (зам. *воїн, військовий*), *чота, чотар* (зам. *взвод, взводний*),

сотня (зам. *рота*). Заслуговує позитивної оцінки те, що офіційно нині запроваджено й використовувано в Збройних силах України давні національні одиниці, апробовані тривалою практикою, зокрема, *вишкіл* (зам. *муштра*), *позір* (зам. рос. *равнение*), *шикуйсь, пане офіцере* та ін. Інтенсивне функціонування деяких одиниць військової лексики пов'язане і з насиченістю мови публіцистики матеріалами про героїку визвольних змагань в Україні: *усуси, генерал-хорунжий, дивізійник, криївка, боївка, боївар, рій, панцерник, підпоручник* тощо, напр.: *Після капітуляції Німеччини, у травні 1945 року, усі дивізійники опинилися за колючим дротом у англійському полоні в Італії (ВК, 03.12, 99)*. Останнім часом в українській мові відроджено також назви бойових мистецтв *хрест, бойовий гопак* та ін.: *Відтак у Києві гопак офіційно включили до переліку національних видів спорту, зареєструвавши Федерацію бойового гопака (ШП, 10.12, 97)*.

5. **Педагогічно-освітня і наукова лексика.** Після відомої сімдесятилітньої відсутності в освітню систему України й Російської Федерації повернулись (або повертаються) колись традиційні форми навчання, номінації осіб та ін. і відповідні типові слова й терміни, похідні від них утворення і словосполучення, здебільшого іншомовного походження: укр. *гімназія, гімназист, гімназистка, гімназійний, гувернантка, коледж, ліцей, ліцейст, ліцейстка, ліцейний, бакалавр, бакалаврат, магістр, приват-доцент, триместр, скаутизм*; рос. *гимназия, гимназист, гимназистка, гувернантка, колледж, лицей, лицеист, лицеистка, лицейский, бакалавр, бакалавриат, магистр, скауты* тощо. На відміну від сучасної російської мови, нині в українській кількісно невелику групу становить актуалізована лексика освіти, виховання і науки питомого походження, що почала інтенсивніше функціонувати: *шкільництво, високошкільник* “студент або курсант вищого (в мові діаспори вживається високого) навчального закладу”, *виш* “вища школа” (зам. *вуз* – калька й аббревіатура з рос. *высшее учебное заведение*), *виховник* “вихователь”, *пластун, вказівниця* “указка”, *виклади* “лекції”, *вислід* “висновок, результат чого-небудь; наслідок (дослідження, експерименту)”, *покликатися* “посилатися на когось, робити зноску”, *покликання* “зноска, посилення”, *оглав* “зміст” та ін., напр.: *Першим Колумбом України став відомий державний і громадський діяч Микола Жулинський, який на початку цього року на запрошення товариства високошкільників відвідав Буенос-Айрес (ГУ, 30.07, 92); Якщо дитина хвора, то педагоги й виховники звертають на неї особливу увагу (Р, 31.01, 98)*.

6. **Спортивна лексика і термінологія.** Порівняно із сучасною російською мовою, у якій такі актуалізовані одиниці зовсім відсутні, в українській вони представлені досить значною, хоч і неоднорідною, групою. По-перше, це лексеми, що відродилися, повністю перейшли, ставши нормативними, або на шляху входження до ядра словникового складу сучасної української мови. Переважно вони вживаються на місці синонімічних, структурно близьких і спільних з російською мовою слів і термінів: *перегони* (зам. *гонки*), *верхогони* (зам. *скачки*), *ключка* (зам. *клюшка*), *нападник* (зам. *нападаючий*), *битка* (зам. *біта*), *карний*

[майданчик] (зам. штрафний) та ін. Напр.: ... в болід "Мінарді" першим сяде Марк Жене, іспанець, який уже брав призові місця в **перегонах** британської "Формули Форд", "Формули-3" ... (УМ, 11.02, 99); Звичайно, майстри **ключки** не ставили за мету результат, а працювали на видовищність (УрК, 28.01, 99). По-друге, це актуалізовані одиниці, спричинені пуристичними тенденціями. Останні характерні для сучасного сприймання літературної мови. Вони зумовлюють появу невдалих, штучних слів і форм, у яких виявляються ознаки гіперкоректності. До рідковживаних слів, що часом пропонують уживати замість апробованих тривалою мовною практикою інтернаціоналізмів, належать: *кошиківка* (зам. баскетбол), *рукометниця* (зам. гандболістка); *копун* (зам. футболіст); *сітківкар* (зам. тенісист); *лижви*, *лещета* (зам. лижі), *лещетар* (зам. лижник) тощо. Напр.: У цьому матчі українські **рукометниці** домінували над суперницями (Тел, 25.12, 99). Однак більшість із них навряд чи стануть загальноживаними і нормативними в українській мові через те, що викликають певні негативні асоціації, є не зовсім вдалими за своїм фонетичним та структурним складом, стильовими і стилістичними особливостями.

Отже, типові актуалізовані лексичні одиниці у сучасних українській і російській літературних мовах засвідчено здебільшого в соціально-економічній, педагогічно-освітній і науковій, конфесійній, суспільно-політичній сферах. У спортивній та військовій (крім козацької) лексиці й термінології відроджуються переважно номінації, що постали на основі власних ресурсів мови й підтримуються українською мовною традицією.

Література

1. Лукашанец А. Тэндэнцыя до нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // Słowotwórstwo/Nominacja: Komparacja współczesnych języków słowiańskich / Red. nauk. I. Ohnheiser. – Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – S. 137–151.

2. Муромцева О. Про деякі активні процеси в словниковому складі української літературної мови кінця 80 – 90-х років ХХ ст. // Укр. мова: з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 115–116.

3. Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия: более 7000 слов и устойчивых сочетаний / ИЛИ РАН; под ред. Г.Н.Скляревской. – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2005. – XLVI, 894 с.

4. Черникова Н.В. Актуальные концепты и их лексические репрезентанты // Филологические науки. – 2007. – №6. – С. 71–80.

2. Словотвірні гнізда з вершинами-неологізмами в сучасних українській і російській мовах // Мова. Культура. Взаєморозуміння: зб. наук. пр. – Дрогобич: Коло, 2011. – Вип. І. – С. 19–33.